

Csepregi Márta

Egy obi-ugor igekötőpár – kognitív szempontból

Bevezetés

A két obi-ugor nyelvben, a hantiban és a manysiban van egy határozószó- ill. igekötőpár, melynek jelentései meglepően egységesek mindkét nyelvben annak ellenére, hogy a szótövek etimológiailag nem feltétlenül tartoznak össze. Ezek a hanti NIK – UTE és a manysi NAALUW – PAAGH igekötők, s a velük összefüggő határozószók.¹

Az igekötők jelentésszerkezete a következő:

hanti NIK , manysi NAALUW

1. a folyóhoz lefelé; a partról a vízbe; a kikötőtől a csónakba; a mellékfolyótól a főfolyóba v. a tengerbe/tóba; a magasabban fekvő földterületről lefele; le a hegyről; zárt területről szabad területre, folyóhoz, tóhoz, mocsárhoz
2. a ház belsejéből a bejárati ajtó felé
3. a tűzhelyre, tűz fölé (pl. fazekat akasztani), megfőz, megsüt

hanti UTE, manysi PAAGH

1. a víztől, a folyótól v. a hajóból a partra v. parthoz; a parttól a szárazföld belsejébe; a partmenti dombon fel; a part melletti falutól befelé a szárazföld felé
2. a ház hátsó részébe, a szoba felé (ahol a szent sarok van); az ajtótól a házba
3. a tűzhelytől, a tüztől el; tüzről levesz

Az igekötőknek ez a három, látszólag egymással össze nem függő jelentési köre, valamint a jelentésszerkezet nagyfokú egyezése a két obi-ugor nyelvben a 19. század vége, Munkácsi Bernát, Pápay József és Patkanov gyűjtőútjai óta ismert. Az ő adataikra támaszkodva gyűjtötte össze a 20. század elején Zsirai Miklós az obi-ugor igekötőkről írt tanulmányának anyagát. Ebben ő is a ma ismert jelentéseket állapította meg (1933: 80–82.). De ahogyan ő sem, utódai sem próbálták még megfejtetni a kérdéses igekötők hármas jelentésének rejtélyét.

Jelen tanulmányban a következő kérdésekre keressük a választ:

- mi a kognitív háttere e szócsoporthoz kialakulásának
- mi az összefüggés a látszólag nem összetartozó jelentések között
- előfordul-e más nyelvben is ilyen szemantikájú szócsoporthoz
- le lehet-e írni a jelentések vándorútvonalát

Kognitív megközelítés

A kognitív háttér megvilágításához Szilágyi N. Sándort hívjuk segítségül, aki *Hogyan teremtsünk világot?* című egyetemi jegyzetében George Lakoff, Mark Johnson, Mark Turner

---

¹ Az igekötők csupa nagybetűs szimbólumai sokféle hangalaki megvalósulásra utalnak. Az egymástól gyakran eltérő nyelvjárási variációkat, ill. a pontos szótári előfordulásokat l. a Függelékben.

Megjelent: Fancsaly Éva (szerk.): Tanár és tanítvány. Írások Györke József és Hajdú Péter tiszteletére. *Studia Linguistica. Dialóg Campus*, Pécs, 2009: 146–156.

és Ronald Langacker munkáira támaszkodva a következőképpen fogalmazta meg a kognitív nyelvészet számunkra is fontos tételeit (1996: 7):

- „A nyelv szoros egységet alkot a kognitív folyamatokkal (észlelés, tapasztalatszerzés, fogalomalkotás, ítéletalkotás, ezeknek megfelelő cselekvés); ezek a kognitív folyamatok a nyelvi jelentésekben és struktúrákban is tükröződnek.
- A nyelvi szimbólum nem egyszerű leképezése, „tükr(özés)e” az „objektív” külvilágnak, hanem ott van mögötte a kognitív struktúrák által létrehozott kategorizáció, amely szerint a dolgokat egy-egy fogalom körébe soroljuk. A fogalom nem elszigetelt alapegysége a gondolkodásnak, hanem legtöbbször csak az adott kognitív struktúra (vagy idealizált kognitív modell – ICM) egészében értelmezhető.
- A gondolkodás lényege szerint metaforikus, tehát mind a nyelv, mind a tapasztalás és a cselekvés is az: a közvetlenül nem megtapasztalható fogalmakat az elemi tapasztalatok szerkezete szerint strukturáljuk és értelmezzük, vagyis az utóbbi struktúráját átvisszük az előbbire. Ezt elsősorban a nyelvi kifejezésekkel lehet igazolni, de a viselkedés különböző formáival is.
- A nyelv megértéséhez elengedhetetlen a metaforikus kognitív struktúrák szerveződésében megmutató törvényszerűségek feltárása és leírása.”

Az általunk ismert nyelvek mindegyikében a térbeli tájékozódás alapvető nyelvi megnyilvánulásai az itt–ott, kint–bent, elől–hátról, alul–fölül viszonyokat kifejező határozószók. Azokban a nyelvekben, melyekben van irányhármasság, a locativusi alakok mellett megjelennek a lativusi és az ablativusi alakok is: ide–oda, innen–onnan, stb. Egyes nyelvekben, például a magyarban és közeli rokon nyelveiben ezeknek a határozószóknak a rövidült alakjai igekötővé válnak: ki–be, le–fel, el(<elé) – meg(<mögé). Mivel a folyó illetve tó víztükre általában lejjebb van, mint a szárazföld, az ismert európai nyelvekben a víz felé történő mozgást jelentő igéhez a 'le' jelentésű határozószó vagy igekötő kapcsolódik, s az ellentétes irányú mozgást a 'fel' jelentésű szó kíséri.

Az obi-ugor nyelvekben – mint ezt tanulmány elején bemutatott példákban az 1. jelentések mutatják – a függőleges mozgásra utaló le–föl igekötőpár (és a kapcsolódó határozószók) mellett kialakult egy másik igekötőpár is, mely inkább lejtős irányú mozgást jelöl, és mindig figyelembe veszi a beszélőnek a vízhez (tóhoz, folyóhoz) viszonyított helyzetét. A földrajzi elhelyezkedéstől függően (azaz attól függően, hogy a beszélő közösség lakóhelye hogyan viszonyul a legközelebbi folyóhoz, s ez vajon főfolyó vagy mellékfolyó-e, valamint vannak-e a közelben hegyek) az egyes igekötős igék jelentése nyelvjárásonként változhat. Tudvalevőleg az obi-ugorok Északnyugat-Szibériában, az Ob folyó és mellékfolyói partján élnek, kizárólag a folyóvölgyeket népesítik be, tehát a folyó, a vízpart alapvetően meghatározza világlátásukat. A vizek folyása alapján tájékozódnak, mindig tudják, hogy merre van a folyó, és saját helyzetüket a folyóhoz viszonyítva állapítják meg. A hanti NIK – UTE és a manysi NAALUW – PAAGH igekötőpárok kialakulása tehát összhangban van a kognitív nyelvészetnek Szilágyi N. Sándor által megfogalmazott első tételével, mely szerint az észlelés és a tapasztalatszerzés kognitív folyamatai tükröződnek a nyelvi struktúrákban.

További nyelvi magyarázat

Bár a szótárak is bőséges példaanyaggal szolgálnak az igekötők használatára, az alábbiakban néhány saját gyűjtésű mondattal is illusztrálom az eddig elmondottakat:

Szurguti hanti:

- (1) *jâwõn †ânõ™a*   *nik*   *mõn*
folyó part-LAT   le   megy-PRT.3SG

'a folyópartra lement' (Chr. 64)

(2) *sar ma wôröp nik mÀwõttaqõ jâ™#>õm.*
nosza én nadrág le(=vízbe) merit-INF jár- PRS-Vx.1SG
'No, én elmegyek a nadrágomat lemeríteni.' (Chr. 66)

(3) *ma wõ>e ar põçõ™ ow nik rüγõmtõm*
én hiszen sok tözeg fej le(=vízbe) sodor- PRT.1SG
'Hiszen én sok tözegfejet elsodortam.' (Chr. 64)

(4) *utõ pitmama*
fel/ki jut-PRTC.PRF-Px1SG-LAT
'miután a partra jutottam' (Chr. 62)

(5) *utõ ümõ>, põTa mõt>i wÀr*
fel ül- PRT.3SG köszönés valami csinál- PRT.3SG
'leült (a sátor hátsó felébe), köszönt' (Chr. 100)

(6) *#u>>am nik mâ>>õm*
hal-PL-Px.1SG le főz-PRS-Vx.1SG
'halaimat megfőzöm' (Chr. 60)

(7) *ma nô# ki>tamka nik tÀrtõ>em*
én fel kel-PRTC.IMP-Px1SG-COND le süt-PRS-OBJ.Vx.1SG
'Ha fölkelek, megsütöm.' (Chr. 68)

(8) *Ti putõt utõ wõji>õn!*
az üst-PL föl vesz-IMP.OBJ.PL-2PL
'Azokat az üstöket vegyétek le a tűzről!' (Paasonen–Vértes: 72)

Szozsvai manysi:

(9) *witn nāluw ta minas*
víz-LAT le ím megy- PRT.3SG
'leмент a vízbe' (WT 62)

(10) *mõs-ne āyikwe pāγ-kwālõs*
mos-nő lány-DIM fel-kimegy- PRT.3SG
'mos-nő lánya kiment (a vízből) a partra' (WT 62)

(11) *taw tup nāluw patõs ta nēte pāγ-kwālapas*
ő csak le jut- PRT.3SG az nő-Px3SG fel-kilép- PRT.3SG
'alig ért a vízbe, a másik nő kilépett a vízből' (WT 62)

(12) *mõs-ne āyijiy piγiy õs nāluw- pājtijaγuw*
mos-nő lány-DU fiú-DU is le-főz-OBJ.DU-Vx.1PL
'mos-nő lányát és fiát is megfőzzük' (WT 60)

Az etimológiai irodalomban mind a NIK, mind az UTE szavakat próbálták 'folyópart' (Flußufer) jelentéssel felruházni (UEW 269, Honti 2006: 87–88.), ez azonban téves törekvés. A (2) és a (3) mondatban a NIK 'vízbe' jelentésű, a partról nincs is szó. Előfordulhat, hogy az

igekötős ige előtt más határozóragos szó is megjelenik 'folyópartra', 'vízbe' jelentéssel (1, 9), de ez egyáltalán nem szükséges. A víz és a cselekvő térbeli viszonya a fontos. Ha a cselekvő előtt van a víz, az ige NIK/NAALUW igekötőt kap, az UTE/PAAGH igekötős ige cselekvői pedig a **hátuk mögött** tudják a vizet (vagy a ház bejáratát). E négy szócska egyikében sem szerepel azonban 'víz', 'part' vagy 'ajtó' jelentésű szó.

A főzésről szóló (6), (7), (12) mondatokban pedig az igekötő már elveszítette irányjelölő jelentését, aspektusjelölővé vált. A 'főz', 'süt' jelentésű ige befejezett aspektusúak, ha a NIK/NAALUW igekötők járulnak hozzájuk. Megjegyzendő, hogy a NIK/NAALUW igekötőket csak akkor használják az obi-ugorok, amikor ételkészítés céljából tesznek valamit a tűzre. Ha például áldozati ajándékot dobnak a tűzre, akkor a 'tűzre tesz' szerkezetet használják.

Hogyan jöhetett létre ez a hármas jelentésmező? Az első két jelentés összefüggését még megmagyarázhatjuk azzal, hogy az obi-ugorok épületei a folyóra néztek – elvileg elképzelhető, hogy a ház hátsó fala valóban feljebb van, mint az ajtaja. De hogy lehet felfelé irányuló mozgásnak felfogni a 'tűzről levesz' cselekedetet és lefelé irányulónak azt, amikor felakasztjuk az üstöt a tűz fölé, vagy felemeljük a tűzhelyre?

A megoldás kulcsa: a szölkup nyelv

A kérdés megoldásához ki kell lépnünk a szűk (bár tulajdonképpen igen tág, mintegy 600 000 négyzetkilométernyi) obi-ugor körből, és távolabbra kell néznünk. Az obi-ugorok keleti szomszédai a szölkupok, akik az utolsó, még élő déli szamojéd nyelvet beszélő nép. A szölkupok déli csoportjai a Vaszjugán folyó mentén keverednek is a hantik legkeletebbi csoportjaival. A szölkup nyelvben van két hasonló jelentésszerkezetű határozószó, a *karrä* és a *konnä*. Az ismert nyelvtanok és szótárak a következő jelentéseket sorolják fel (Kuznecova et al. 1980: 272, Erdélyi 1969: 86, 99, Alatalo 2004:296, 323):

karrä 1. le a vízhez; 2. le a partról, a hegyről; 3. a sátor, ház belsejéből az ajtó felé; 4. a tűzhelyre, a tűzre; 5. látható helyre

konnä 1. fel a víztől a partra; 2. fel a partra, a hegyre; 3. a ház, sátor belsejébe; 4. el a tűztől, tűzhelytől; 5. nem látható helyre.

E speciális jelentésszerkezet kialakulását Prokofjev (1935, 1937) a következőképpen magyarázta: a szölkupok (és elődeik) a magas partfalba vájt barlanglakásokban laktak, melyeknek ajtaja a vízre nyílt. Ezek a barlangok a folyó felé lejtettek, hogy az esővíz v. hólé kifolyják belőlük. A tűzhely a bejárat ajtó melletti gödörben, „lent” volt. Az 5. jelentés magyarázata: a barlang belsejében, „fent” sötét volt. Ezek a jelentések megőrződtek akkor is, amikor a szölkupok vízszintes padlójú hajlékokban laktak.

A Prokofjev által leírt, a szölkupok által *karamo*-nak nevezett barlanglakások létét néprajzi kutatások is bizonyítják (Szokolova 1998, Tucskova é.n.). Zoja Szokolova többévtizedes kutatói pályáján újra és újra visszatért a szibériai lakóhelyek vizsgálatához. 1998-ban megjelentetett összefoglaló munkájában többek között kimutatja, hogy az obi-ugor és a szölkup népi építészetnek igen sok közös vonása van. A félig vagy teljesen földbe vájt épületek építési módja is hasonló e három népnél, bár a manysiknál ma már kevés nyoma mutatható ki. Natalia Tucskova a szölkupok hajlékait vizsgálva jutott a *karamo*-jellegű lakhelyek nyomára az Ob középső és felső folyása, a Vaszjugán, a Tym és a Parabel mentén. Adatközlői szerint magas vízállás esetén az ilyen lakásba a víz felőli bejáraton csónakkal lehetett beúszni, s a csónakot a „pitvarban” húzták a szárazra. A lakhely másik bejárata a tetőn volt. A történeti néprajz szerint ezek a partfalba vájt lakhelyek az újkőkorig visszavezethetők, bár a régészek nem találják nyomait. Az ok egyszerű: a *karamo*-lakásokat egy-két évig lakták,

mert előbb-utóbb úgyis elvitte őket a víz. A nagy folyó természetéhez hozzátartozik, hogy az egyik partot építi, a másikat rombolja. Tavasszal, hóolvadáskor a nagy víz hatalmas darabokat szakít le a partfalból, magával sodorva földet, fákat, sziklákat, miért ne lakhelyeket is. Ezért nem maradtak nyomai nagyobb számban a *karamo*-lakásoknak a mostani időre.

A *karamo*-lakások első építői és lakói nem szamojédok, és valószínűleg nem is obi-ugorok voltak, hanem a felső és középső Ob-vidék paleoszibériai őslakosai. Jelen ismereteink szerint a szölkup, a hanti és a manysi nyelv őrizte meg a vízhez viszonyított mozgás térbeli leírásának e speciális jelentésszerkezetét. Az érdekes az, hogy ha történt is kölcsönzés, nem a szavakat, hanem a jelentéseket kölcsönözték, a szemlélet hatott a szomszédos nyelvekre.

Mivel a *karamo*-lakások nyomait ott lehet megtalálni, mely vidék ma a szölkupok lakóhelye, feltételezzük, hogy a jelentésszerkezet kölcsönzése onnan indult. Hanti–szölkup kölcsönzések mindkét irányba ismertek, és egyéb areális nyelvi kölcsönhatások is (vö. Sauer 1990), de a *nik*–*naaluw*–*karrä* és az *ute*–*paagh*–*konnä* (a továbbiakban: *NNK* és *UPK*) határozószók meglepően hasonló jelentéseinek eredetével eddig tudtommal senki sem foglalkozott.

Ahhoz, hogy a jelentések három körét (1. a vízhez viszonyított mozgás iránya a szabadban, 2. a mozgás iránya a házban/sátorban, 3. a fazék mozgatásának iránya a tűzhelyhez viszonyítva) össze tudjuk kapcsolni, fel kell tételeznünk, hogy a határozószók eredetileg a partfalba vágott barlanglakásban belüli mozgás irányát jelölték. Ezt követte – egymástól függetlenül – a kétirányú jelentésfejlődés: kialakult egyrészt az a jelentés, mely a főzőedény mozgatásának irányát jelölte az eredetileg gödörben lévő tűzhelyhez viszonyítva, másrészt az embernek a szabadban a vízparthoz (és a magasabban fekvő térszínformákhoz) viszonyított mozgását kifejező jelentéskör. Másként fogalmazva a *NNK* és *UPK* határozószók prototipikus jelentése először a barlanglakásban való mozgásra vonatkozott. Később azonban, talán azért is, mert a lakhely eltávolodott a víztől, és padlózata vízszintes lett, megváltozott a szavak jelentéseinek hierarchiája: ma mind a három nyelvben és e nyelvek számos nyelvjárásában a *NNK* és *UPK* szavak prototipikusan az embernek a szabadban történő, vízparthoz viszonyított mozgására utalnak. Ebben a jelentéskörben a legkiterjedtebb a szavak használata, itt van a legtöbb termékeny szintagmaalkotás – ebben a jelentéskörben kapcsolódnak a szavak igekötőként a legtöbb igehez.

Ebben a jelentéskörben van az egyes nyelvjárások közti különbségeknek is a legnagyobb szabadsága: a szölkupnak az eredeti jelentéshez való ragaszkodását mutatja talán az, hogy a *konnä* határozószónak van 'a ház belsejébe' jelentése, de nincs 'erdő belsejébe' jelentése, viszont a manysiban a *PAAGH* ezt is jelenti (Rombandejeva 1973: 187). Hasonlóképpen a 'folyón felfelé' és a 'folyón lefelé' jelentéseket nyelvjárásonként változó szavakkal jelölik: a *NNK* és *UPK* lexémákon kívül használják a hagyományos 'fel'–'le' jelentésű irányjelölő elemeket, vagy az előbbiektől eltérő etimológiájú szavakat.

A másik két jelentéskörben a nyelv konzervatívizmussal találkozhatunk: a házban való mozgásra akkor is a 'lejtősen fel–le' igekötőket használják, amikor vízszintes a padló, s a tűzhelyre akkor is 'leteszik' a fazekat, amikor emelni kell. Erre a jelenségre más nyelvekben is találunk példákat: az angolok máig 'felakasztják' a telefont (*hang up*), és mi is 'letesszük' akkor is, amikor valójában egy gombot nyomunk meg a készülékünkön. Itt utalok vissza Szilágyi N. Sándornak tanulmányom elején idézett gondolataira, mely szerint a fogalmak (így a térbeli mozgást kifejező elemek is) szélesebb körű kognitív struktúrák részei, s csak azok egészében értelmezhetők. A technikai fejlődés ellenére a házban való mozgás továbbra is a lejtős irányú mozgás körébe tartozik a szölkupban és az obi-ugor nyelvekben. És talán nem véletlen, hogy a *NIK* és *NAALUW* igekötők absztrahálódása éppen a ételkészítéssel kapcsolatos igeik mellett ment végbe (vö. (6), (7), (12) mondatok), hiszen a mai konyhákban a konkrét térbeli mozgás éppen ellentétes irányú, mint amit az igekötők sugallnának.

A metaforikus gondolkodás szerepe

Befejezésként a Szilágyi N. Sándor 4. tételében említett metaforikus kognitív struktúrák felismerésének jelentőségére szeretném ráirányítani a figyelmet. Az ember élete nemcsak konkrét, materiális térben, hanem szellemi térben is zajlik, ahol az alá- és fölérendeltségeket, értékítéleteket olyan térjelölő elemek is kifejezik, mint a kint–bent, fent–lent, elől–hátsó. A hagyományos kultúrájú nyugat-szibériai halász, vadász vagy rénpásztor a világot három rétegűnek képzei: fent van az ég, lent az alvilág, az ember pedig születésétől haláláig a középső réteg lakója. A fent–lent azonban horizontálisan is jelen van: a folyók felső folyása az istenek lakóhelye, az alsó folyás, az Ob Jeges tengeri torkolata a túlvilág is egyben. A kozmosz kicsiben a szálláshelyen, sőt a házban/sátorban is megjelenik úgy, hogy a szálláshely szent és profán részre oszlik (Anttonen 1990). A ház mögött álló lábaskamrában őrzik a család bálványait és a nekik szánt ajándékokat. Nomád törzseknél ezt a szerepet a sátor mögött álló bálványszán tölti be. A ház vagy a sátor hátsó fala kívül-belül szent: a konyhóban a hátsó falnál, a „szent sarokban” szintén szakrális tárgyakat őriznek. Agrafena Peszikova egyik tanulmányában (1997) részletesen leírja, hogyan oszlik a szálláshely és a lakóház férfi és női részre, ugyanis a férfi és a nő a kozmosz két pólusa: a férfi az éghez tartozik, a nő a földhöz. A női munkák helye a konyhó bejáratánál van, a férfi pedig a hátsó fal melletti lócán piheni ki a vadászat fáradalmait, és a konyhó mögött végzi el a szükséges áldozati szertartásokat. Tehát ha anyagi értelemben nem is, szellemi értelemben mégis magasabban van a konyhó hátsó fala, mint a bejárata. Amikor a szurguti hantinak azt mondják, hogy *utõ üm>a* 'ülj a hátsó fal melletti fekhely szélére', akkor tudja, hogy férfiakat megillető, tisztességes hellyel kínálják. Viszont a *nik üm>a* 'ülj le az ajtó mellé' akár sértésnek is felfogható. Ez a metaforikus gondolkodás bizonyára hozzájárult ahhoz, hogy a vízszintes padlójú lakhelyek idejében is megmaradt konyhó vagy a sátor terének felosztása fenti és lenti részre, s ez öltött nyelvi formát az *utõ–nik* igeekötőpárban. E szavak értékjelentése az északnyugat-szibériai világképnek megfelelően alakult ki.

Irodalom

- ALATALO, Jarmo (2004): Sölkupisches Wörterbuch aus Aufzeichnungen von Kai Donner, U. T. Sirelius und Jarmo Alatalo. Lexica Societatis Fenno-Ugricae XXX. Société Finno-Ougrienne, Helsinki.
- ANTTONEN, Veikko (1990): The Khanty concept of *jemen* and the Mansi concept of *jelpin* from the point of view of comparative religion. CIFU–7/4: 56–62.
- Chr. = CSEPREGI Márta (1998): Szurguti osztják chrestomathia. Studia uralo-altaica Supplementum 6. Szeged.
- DEWOS = STEINITZ, Wolfgang (1967–1993): Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache, 1–15. Lieferungen, Berlin, Akademie Verlag.
- ERDÉLYI, István (1969): Selkupisches Wörterverzeichnis. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- HONTI László (2006): Eräästä ugrilaisten kielten postpositioperäisistä kaasussuffiksien perheestä. Journal de la Société Finno-Ougrienne 91: 81–91.
- KT = KARJALAINEN, K. F. – TOIVONEN, Y. H. (1948): Ostjakisches Wörterbuch. Lexica Societatis Fenno-Ugricae X/I–II. Helsinki.
- KUZNECOVA et al. (1980): А. И. Кузнецова – Е. А. Хелимский – Е. В. Грушкина: Очерки по селькупскому языку. Издательство Московского университета, Москва.
- MK = MUNKÁCSI Bernát – KÁLMÁN Béla (1986): Wogulisches Wörterbuch. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- PAASONEN–VÉRTES (2001): H. Paasonens surgutostjakische Textsammlungen am Jugan. Neu transkribiert, bearbeitet, übersetzt und mit Kommentaren versehen von Edith Vértes. MSFOu 240. Suomalais-Ugrilainen Seura: Helsinki.
- PESZIKOVA A. Sz. (1997): [Песикова А. С.] Этика поведения этнографа на стойбище. // Сборник научных трудов 3: 217–224. Сургутский государственный университет, Сургут.
- PROKOFEJEV, G. N. (1937): [Прокофьев, Г. Н.] Селькупский (остяко-самоедский) язык. // Языки и письменность народов Севера Часть 1: 91–124. Учпедгиз, Москва–Ленинград
- ROMBANDEJEVA Je. I. (1973): [Ромбандеева Е. И.] Мансийский (вогульский) язык. Москва, Наука.
- SAUER, Gert (1990): Ostjakisch-selkupische lexikalische Beziehungen. CIFU7/1B: 133–138.

- SZILÁGYI N. Sándor (1996): Hogyan teremtsünk világot? Rávezetés a nyelvi világ vizsgálatára. Erdélyi Tankönyvtanács, Kolozsvár.
- SZOKOLOVA, Z. P. (1963): [Соколова, З. П.] Из истории жилища обских угров. CIFU: 334–348. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- SZOKOLOVA, Z. P. (1998): [Соколова, З. П.] Жилище народов Сибири (опыт типологии). ИПА «Три Л», Москва.
- TUCSKOVA N. A. (é.n.) [Тучкова Н. А.] Жилища южных селькупов. Рукопись.
- UEW = Rédei Károly (Hrsg.) (1988–1991), Uralisches etymologisches Wörterbuch I–III. Akadémiai Kiadó – Otto Harrassowitz, Budapest–Wiesbaden.
- WT = KÁLMÁN Béla (1976): Wogulische Texte mit einem Glossar. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ZSIRAI Miklós (1933): Az obi-ugor igeekötők. Értekezések a Nyelv és Széptudományi Osztály Köréből. XXV. kötet. 3. szám. Reprint: HAJDÚ Péter (szerk.): Zsirai Miklós emlékkönyv. Urálistikai Tanulmányok 5. Budapest, 1992.

Függelék

Adatok a szótárakból és nyelvtanokból

hanti:

- nik, niγ* (V Vj. Trj.), J KoP Kr. *nik*, Ni. Š Kaz. Sy. *nik*, O *nik* прилагательная наречная частица, Präverb.
1. zum Fluß hinunter (Š); на берег, ans Ufer (V Vj. Trj. J KoP Š); vom Ufer ins Wasser (Sy.); von der Anlegestelle ins Boot (Š); vom Nebenfluß in den Hauptfluß (Trj. Ni. Kaz. Sy. O) od. in den See (Sy.); vom Nebenfluß bzw. Hinterland zum Ob (Š); vom höher gelegenen Land abwärts (Trj. Ni. Kaz. Sy. O); bergab (Trj.); zu einem freien Platz hin (am Fluß, Sumpf, cop; Vj. Ni. Kaz. O). 2. auf den Herd, übers Feuer (z. B. den Kessel hängen); zum Herd hin; zur Haustür hin (Š KazSt. Sy.). (DEWOS 984–985.)
- ut<* (V Vj.) VT *utō*, V-St. *uta*, vor vordervokal. Verben auch *ütä*, Mj. Trj. J *utō*, J selt. auch *wut-* Irt (DN KoP Kr.) *wit*, Ni. Š *wUt*, Kaz. *wUt*, *wUti*, Sy *wUti*, O *wut*, *wuti*, Patk. *vit*, Ahl. *vüt* [Gegensatz zu *nik*]
- 1.[Richtung von der Wassergegend her landeinwärts:] на берег, vom Wasser (Fluß usw.) od. Boot her ans Ufer, zum Ufer hin; – vom Ufer her landeinwärts (Vj. Trj. Ni. Š Kaz. O Patk.); vom Ufer her zum Uferhügel hinauf (Vj, Ni.–O); vom (am Ufer gelegenen) Dorf her landeinwärts (Vj; Ahl. 14 *uda*, s.u.); 2. nach dem Oberlauf des Flusses zu (in Cps.; KoP Kr. Kaz. O). 3. nach dem hinteren Teil des Hauses, der Stube hin/ к передней части дома, комнаты (J KoP; Š: wo sich die heilige Ecke, *wUt-sU*, befindet); von der Tür ins Zimmer (Patk.). 4. с очага, с огня, vom Herd, vom Feuer weg (Š Sy. Páp²). (DEWOS 210–211.)

manysi

- nal* [nāl-] N, LM, P a víz vagy tűz irányában, a faltól a szoba felé, folyón lefelé | in Richtung des Wassers, des feuers, von der Wand zum Inneren der Stube, flußabwärts.
- nalu ~ naluw* [nāluw] N, K *nalu*
1. hegyről, partról lefelé a folyóhoz (menni, jutni, vinni stb.) 2. a tűzre vagy a tűz közelébe (helyezni pl. üstöt) 3. az ágyanak, padnak a faltól a szoba felé eső részére (ülni, feküdni, mozogni stb.) | 1. vom Berg, vom Ufer zum Fluß (gehen, kommen, bringen usw.) 2. ans Feuer oder zum Feuer (legen, setzen, z. B. Kessel) 3. an die Schlafpritsche, die Bank von der Wand in der Richtung der Stube (sich setzen, sich legen, sich bewegen) (MK 326)

nāluw Sy, So, Ob *nāl ~ nālma* zum Fluß, in den Kahn, gegen die Tür (WT 269)

nāluw Sy, Jk *nāluw* zum Fluß, gegen die Tür (WT 269)

pā ~ pāü' [pā ~ pāy] N, LM LU P K *pø* T p" (*pā*) a partra föl, hegyre föl, el a tűztől | ans Ufer, auf den Berg, weg vom Feuer (MK 400)

pāy ~ pā Sy Ob, So Jk *pāy* hinaus ans Ufer, hinein in den Wald, gegen die Tür (WT 280)

*pāy*Le Sy gegen das Ufer (WT 280)

Szölkup

karrä, karr вниз (под откос берега) под гору, под откос (т. е. на очаг) | nach unten, hinunter, hinab, nieder, bergab, (den Uferabhang herunter od. hinunter, auf den Herd); в низ (по течению реки) | flußabwärts (Erdélyi 1969: 86).

konnä вверх (на берег, по течению) | nach Oben (ans Ufer, stromaufwärts); на гору, на откос (берега), в гору | hinauf, auf, auf den Abhang; на гору (т. е. очага в направлении жилой площади), с огня | hinauf (d. h. von der Feuerstätte her in der Richtung des Wohnplatzes), vom Feuer (Erdélyi 1969: 99).

Наречие *konnä* (иногда также *konty*) обладает набором значений, в основе которых лежит ориентация от воды к берегу: а) „из воды к берегу” (*konnä utusuqo* „причалить”, буквально „к берегу остановиться”: *konnä tantuqo* „выйти из воды”); б) вверх на берег, на гору, вверх (*konnä qanqo* „взойти на берег”, *konnä suquıqo* „подняться на гору”, *konnä qatytuqo* „карабкаться вверх”).

На основе этих двух значений у наречия *konnä* развились значения в) „вглубь помещения (чума, дома, но не вглубь леса!), не на виду” (*konnä omtyltuqo* „посадить в глубь чума”; *konnä rinqo* „положить не на виду” г) „с очага, с огня”, которое сейчас можно считать реликтовым (*konnä iqo* „снять с огня”). Развитие двух последних значений, по мнению некоторых исследователей (Прокофьев 1935, стр. 11–12, 1937, стр. 122–123, Соколова 1973, стр. 218–219) связано с устройством древних жилищ селькупов – карамо, которые представляли собой четырёхугольное подземное жилище – пещеру, обычно на обрывистом берегу, с входом-коридором со стороны реки, постепенно повышающимся, чтобы землянку не заливало водой, и с очагом сбоку от входа у передней стены. Наречия *konnä* и *karä* отражают своеобразие карамо: направление от очага одновременно означает «вверх, вглубь пещеры, на гору (*konnä*), а направление к очагу – «вниз, под гору» (*karä*). Значение «не на виду» у *konnä* также легко объяснимо: то, что дальше от очага и от двери, плохо освещено и мало заметно. Терминология, связанная с устройством карамо, была перенесена на более поздние типы жилищ селькупов – чум, землянку, дом русского образца, имеющие ровный пол.

Антонимом *konnä* служит наречие *karä*, имеющее значения а) „вниз (с берега, с горы)”, б) „вниз (в воду)” в) „к выходу (из чума, дома); на виду, на видное место”; г) к „очагу, на огонь”. (Kuznesova et al. 1980: 272.)